

Розділ II. НАУКОВІ РОЗВІДКИ З АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Науменко Ольга Михайлівна

МЕХАНІЗМ ВХОДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКИХ ЕЛІТ У СИСТЕМУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

У цій статті розглянуто поняття «політико-управлінська еліта», процес її становлення та розвитку за часів державної незалежності. Структурно проаналізовано та представлено механізми входження політико-управлінської еліти до законодавчого органу влади.

Ключові слова: «політико-управлінська еліта», «політична еліта», «механізм входження політико-управлінських еліт», «рекрутування», «клановість».

Naumenko O.M. The mechanism of incorporation the occurrence political power elites in the Verhovna Rada of Ukraine system. In the current article has investigated the conception of «political-power elites», the process of establishment and development during the time of state independence. It has structurally analyzed and introduced the occurrence process of political-management elites into legislative authority.

Key words: «political-management elites», «political elites», «occurrence process of political-management elites», «recruitment», «clannishness».

На сучасному етапі вивчення поняття «політичні еліти», зокрема «політико-управлінська еліта», тільки починає зароджуватися та формуватися, набувати чітких обрисів та категоріальних визначень. Активізуються проблеми подальшого вибору і визначення стратегії й тактики суспільно-політичного розвитку держави. Важливу роль у цих процесах відіграє саме еліта.

На еліту (політичну, управлінську) покладається ухвалення стратегічно важливих рішень, від яких залежить доля не тільки країни, а й кожного громадянина [1, с. 374–378].

Політико-управлінська еліта — це своєрідна душа суспільства, що відбиває моральне обличчя соціуму і рівень свободи громадяни-

на. Еліта є носієм базових традицій суспільства, його духовних і моральних цінностей.

За іншим визначенням, політико-управлінська еліта — це функціонально об'єднана верхівка привілейованої групи людей, яка відзначається високим громадянським статусом, відповідними державно-правовими повноваженнями, професійними, соціальними і психолого-особистісними якостями, здійснює владно-політичні функції в суспільстві та приймає політичні рішення.

До політико-управлінської еліти входять різні верстви суспільства. Це групи, які займають центральні позиції в політичній системі, стоять біля керма державного управління, багато в чому визначають характер, напрями і форми політичного розвитку суспільства [2].

Ідеї елітарного управління суспільством мають давні традиції [3, с. 90]. Думки щодо поділу суспільства на меншість, яка управляє і керує, та більшість, якою управляють та керують, висловлювалися ще в стародавні віки. Наприкінці ХІХ ст. ця меншість дістала назву від французького слова *elite* — кращий, добірний, обраний [2]. Концепції еліт та погляди, які стосуються поняття еліти, сягають початків суспільно-політичного мислення.

На всіх історичних етапах розвитку людства виділялися привілейовані меншості, соціальні спільності, які були панівними в суспільстві. Характерна ознака такої соціальної спільності — безпосередня участь у прийнятті й реалізації важливих рішень [4, с. 9].

Найбільш послідовного обґрунтування поняття «елітизму» набуло у Конфуція, Геракліта, Сократа, Платона і Аристотеля, Епікура і Лукреція Кара [2]. Філософи Античності (Аристотель, Геракліт) підкреслювали необхідність нерівності членів суспільства, вважаючи, що «одні повинні правити, а інші їм коритися» [4, с. 9]. Також Геракліт, Сократ та його учень Платон сформулювали концепцію замкнутості суспільства. Елітарні ідеї Античності були найповніше відображені та розвинуті далі у праці філософа Платона «Держава», який політичну нерівність пов'язував з якостями душі, які характерні тим чи іншим групам населення. Платон виділяв три соціальні спільності: правителів-філософів, воїнів-охоронців і простих людей, які становлять керовану більшість [4, с. 9–10].

У добу Середньовіччя ідеї політичної еліти знайшли відображення в творчості Ф. Аквінського (папа — володар світу, а церковна

ієрархія — обрана верства суспільства), Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, А. Шопенгауера [2].

За Н. Макіавеллі, обрана (елітарна) меншість покликана панувати над натовпом, не здатним до розуміння справжніх важелів суспільного життя [5, с. 20].

Теоретики італійської школи політичної соціології Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, Ж. Сорель створили концепції еліти, засновані на спостереженнях за реальною політичною поведінкою та взаємодією суб'єктів. Феномен політичної еліти знаходить обґрунтування в різних течіях: ліберальній (Г. Лассуелл, К. Поппер, К. Мангейм, Р. Даль), структурно-функціональній (Г. Парсонс, С. Ліпсет).

Одним із співтворців концепції елітаризму був Хосе Ортега-і-Гассет, який стверджував, що еліта — це особи, які інтелектуально або морально стоять над людською масою та мають розвинуте почуття відповідальності.

М.Вебер вважав, що найбільші шанси на лідерство має той, хто висуває загальнонаціональні завдання, які можуть зацікавити всі класи та верстви суспільства. Неполітично пасивна маса формує у своєму середовищі вождя, а політичний вождь вербує собі «свиту» і завойовує масу демагогією.

У політичній науці розрізняють моністичний та плюралістичний теоретичні підходи до пояснення феномену еліт. Перший репрезентують Ч.Р.Міллз, Дж.У.Дамхофф, Ф.Хантер, Т.Мейно, П.Бірнабаум, які вважають, що суспільством керує одна пануюча еліта. Вона об'єднує у своїх лавах тих лідерів, які обіймають стратегічні посади у політичній, економічній та військовій сферах. Р. Міллз визначив правлячу еліту як тих, хто посідає командні пости.

Принципово протилежні акценти в трактуванні природи еліти роблять представники іншого дослідницького напрямку: Р. Арон, Д.Перрі, Д.Рісен, Д.Трумен, Р.Даль. Вони відстоюють ідею щодо існування в суспільстві не однієї, а багатьох еліт. Наявність чисельних центрів влади, а отже, й різноманітних еліт, є, на думку вчених, достатньою підставою для контролю над владними структурами, над спрямованістю їх діяльності [4, с. 15–20].

Прихильники цієї теорії, що має назву плюралістичної, А. Бентлі, П. Шаран, Р. Даль та Р. Арон визначають еліту як правлячу меншість, що має перевагу над більшістю завдяки своєму багатству, соціальному престижу, компетентності, політичній активності і здатності відтворювати себе через механізм соціалізації.

Особливу увагу політологів, філософів, істориків, соціологів, представників інших суспільствознавчих дисциплін сьогодні привертає становлення політико-управлінської еліти, визначення її місця і ролі в складному і неоднозначному процесі політичного реформування українського суспільства: адже успіх соціально-політичних і економічних реформ у будь-якій країні значною мірою зумовлений професіоналізмом правлячої еліти.

Хоча на сьогодні українська політична наука ще не виробила задовільно обґрунтованого визначення поняття «механізм формування еліти», все ж це поняття можливо в загальних рисах окреслити як систему, за якою відбувається просування та власне входження названих еліт в органи державного управління.

Відомі такі шляхи входження еліт в органи законодавчої влади.

Перш за все, політичне лідерство — це сфера суспільної діяльності, де має яскраво виражений характер конкуренція, зокрема внаслідок виходу на політичну арену нових фігур [6, с. 186–191].

Наступним шляхом входження є «клановість». У контексті пострадянської дійсності кланом називають тіньове закрите угруповання, яке не має легітимного оформлення та утворюється на ґрунті спільних інтересів учасників. Основою формування й існування клану є економічний та матеріальний інтерес. Іноді клани називають «п'ятою владою». Вони прагнуть розширити сфери впливу, вдаючись до підкорення або знищення конкурентів. У сфері політики клан адаптується до особливостей цієї сфери суспільного життя, намагаючись залучити до політичних структур своїх висуванців, підкоряючи інших політиків. Досить поширеними механізмами входження кланів до складу політичних еліт є непотизм (рекрутування до складу правлячої еліти за ознаками споріднення) і трибалізм (політичне просування за принципом земляцтва) [4, с. 26].

Корпоративно, або кланово, олігархічна модель владних відносин в Україні відрізняється від російської, оскільки там немає домінування одного клану, як в Україні, а наявна конкуренція корпоративно-олігархічних груп. Ця конкуренція відіграє роль стримуючого механізму, який не дозволяє встановити диктатуру одного клану чи його представників [5, с. 32].

До особливостей процесу трансформації в Україні слід віднести і те, що на початку 90-х років швидко розвивається співпраця представників нової еліти (куди увійшла й частина колишньої радянської бюрократії) з представниками бізнес-структур, які тоді

зароджувалися. Більше того, експерти відзначали тенденцію зрощення політичних і бізнес-структур. Клієнтні угруповання, клани формувалися навколо впливових лідерів — осіб клану, які здійснювали контроль над відповідною територією. Фінансово-промислові групи регіону підтримували певних політиків. Вони також активно взаємодіяли з органами правопорядку, банківськими структурами і ЗМІ.

Становище еліти ускладнювалося також зміною в елітоутворюючих процесах. Боротьба двох моделей рекрутування еліт — номенклатурної та олігархічної — призводила до розмитості сформованих на їх базі принципів елітних субсистем. Якщо раніше в українському суспільстві панував службовий принцип рекрутування до еліти, то в 90-ті рр. йому на зміну приходить олігархічний, який складається з політико-фінансової олігархії і вступає в боротьбу з номенклатурною бюрократією. Ці принципи не втратили своєї актуальності й у сучасній політичній реальності України.

У період 1991–1996 років в Україні перевага в цій боротьбі була на боці номенклатури, а подальші два роки (1996–1998) — панування олігархії. Потім, з 1998 р., знову намітилася активізація дій бюрократії.

За цих умов неминучим було повернення до системи добору кадрів в умовах закритої системи управління [4, с. 80–83].

З часу проголошення незалежності України набула поширення практика формування владної еліти країни через активне залучення представників регіональних еліт. У сучасній Україні боротьба за владний олімп має хаотичний, неконтрольований характер і центру інколи відводиться роль пасивного спостерігача.

Формування соціально-політичного складу українського парламенту розпочалося з входження через процедуру виборів до Верховної Ради України представників регіональних угруповань і, водночас, кланів: дніпропетровської, донецької, львівської та харківської груп.

На початку 1990-х років ініціативу в боротьбі за центр і формування політико-управлінської еліти України перехопила західно-українська (дисидентська контреліта з центром у Львові). Львівська група на той час використовувала таку комбінацію капіталів: соціальний, символічний, культурний.

Така комбінація капіталів послабила позиції дніпропетровської групи, капітали якої на той час виявилися непопулярними. Дніпропетровці, хоч і не були повністю витіснені з владних позицій,

змушені були на якийсь час застосовувати тактику вичікування і збереження, закріплення своїх владних повноважень.

На момент проголошення незалежності України колишній нomenklатурний еліті довелося інкорпоруватись у ряди представників львівської групи, в такий спосіб забезпечивши собі легітимність. Таким чином, у першій половині 1990-х років при владі перебував конгломерат з колишніх партійних функціонерів і політичних дисидентів, яких важко повною мірою назвати політико-управлінською елітою.

Одночасно зі львівською групою на владний олімп почала активно претендувати донецька регіональна еліта, яка ще з радянських часів мала в межах України пріоритетне становище (якщо порівнювати її економічний капітал з капіталами інших груп) завдяки вугільній галузі.

Показовим є той факт, що в 1990–1995 роках троє з чотирьох Прем'єр-міністрів (В. Масол, В. Фокін, Є. Звягільський, причому В. Масол обіймав цей пост двічі) були вихідцями з Донбасу. Основна стратегія донецької регіональної еліти в боротьбі за центр була націлена на посади у вищих ешелонах виконавчої влади. З часом донецька група додала до цього ключові позиції в транс-регіональному і столичному бізнесах.

З приходом до влади Президента Л. Кучми почався тривалий період панування дніпропетровської групи [7, с. 223–224].

Формально-юридично система владних відносин в Україні від 1991 р. будувалася на удаваному чи бажаному балансі між законодавчою, виконавчою та судовою владою. В цей же час інституційно оформилася влада президентська, яка конфліктувала з усіма згаданими гілками і часто дублювала та підмінювала їх. Уся до-теперішня політична історія України — це постійне змагання між президентом та іншими гілками влади за розподіл і перерозподіл повноважень, контроль над ресурсами і владними структурами.

Конфігурація влади й обсяг повноважень в українській політичній системі постійно змінювалися. Якщо на початку 1990-х років більшу політичну вагу і вплив на розподіл влади і власності мала Верховна Рада, то з середини 1990-х дедалі потужнішим гравцем на політичному полі стає Президент. Уже за Л. Кравчука становлення інституту президенства супроводжувалося гострими конфліктами із законодавчою владою, але тоді Президентів явно бракувало організаційних та фінансових ресурсів для розв'язання цих конфліктів на свою користь.

Починаючи з 1995 р., спостерігається поступова і дедалі більша концентрація владних повноважень у руках Президента Л. Кучми та його адміністрації — попри всі спроби реальної чи віртуальної політичної опозиції перешкодити йому, усупереч всім реальним та удаваним юридичним і політичним обмеженням його влади, зафіксованим у Конституції та артикульованим у контрдіях Верховної Ради. На початку 2000-х років Л. Кучма зосередив у своїх руках такий обсяг владних повноважень, що деякі дослідники воліли називати політичну систему в Україні «напівпрезидентською» або ж «суперпрезидентською».

Бурхливі події, пов'язані з боротьбою за владу, назовні видавалися як перманентний конфлікт між Президентом і парламентом. На рубежі 1990–2000-х років у ньому з'явилася «третя сила» — організована політична опозиція, що діяла як у стінах Верховної Ради, так і поза ними. Назагал боротьба у трикутнику «Президент — парламент — опозиція» мала вигляд класичної схеми, цілком звичної для усталених демократій.

За підрахунками британських політологів А. Вільсона і Т. Кузьо, у складі обраної 1990 р. Верховної Ради перебувало 95 представників апарату КПУ (тепер уже колишніх), 60 працівників центрального апарату міністерств та відомств, 67 керівників промислових підприємств, 44 керівники колгоспів і радгоспів, 19 представників верхівки радянських профспілок. Саме ці люди становили основу «промислово-аграрного лобі», яке гальмувало економічні реформи і легальну приватизацію, використовуючи державні бюджети та власність як джерело стягування ренти, а Верховну Раду — як місце лобіювання поточних інтересів та соціальної демагогії.

Якщо Верховна Рада була місцем лобіювання економічних інтересів груп інтересу/впливу на рівні законодавчих рішень, то уряд розглядався як технічний засіб для практичної реалізації цих інтересів. Тому контроль над урядом у цей період став предметом конфлікту, по-перше, між різними групами рантьє, що змагалися у Верховній Раді (яку у цей час почали називати «парламентом»), по-друге, між Президентом і проводом Верховної Ради. Першим відомим компромісом між різними групами інтересу/впливу стало призначення головою уряду Л. Кучми — практично всі сторони сподівалися, що він буде слухняним виконавцем вказівок [8, с. 160–163].

З отриманням важелів державної влади дніпропетровською групою у 1994 р. політизування бізнесу і подальша реалізація

цих процесів у формуванні політичних партій, що представляли інтереси конкретних регіональних груп бізнесу в центрі, набирали обертів. І найбільш яскраво це виявилось у виборчих кампаніях 2002 р., 2006 і 2007 рр. (парламентські вибори) та 2004 р. (президентська кампанія), в якій бізнес брав активну участь.

1994 р. став початком періоду більш упорядкованого становлення політико-управлінських еліт — як центральної, так і регіональних. Уже у 1995 р. базове ядро української еліти фактично сформувалось.

Переважаю «земляцька» кадрова політика була характерна лише для початкового етапу правління Л. Кучми. Після кризи, пов'язаної з діями П. Лазаренка і його команди, Л. Кучма перейшов до тактики активного «мікшування» (наближення — віддалення) вищих управлінських кадрів. Дніпропетровця В. Пустовойтенка на посаді голови уряду змінив В. Ющенко, який сприймався як представник західного регіону, потім — А. Кінах з Миколаєва і, нарешті, В. Янукович з Донбасу.

У державній політиці певну роль починає відігравати харківська регіональна група. Про це свідчить той факт, що «партія влади», Народно-демократична партія України, найчисельніший осередок мала саме на Харківщині. Харків'янами були голови Адміністрації Президента Є. Кушнарєв і О. Дьомін та віце-прем'єр В. Семиноженко.

Зі всіма змінами, що відбуваються протягом цього періоду, поступово підвищується роль Києва як столиці і його ресурсних потенціалів. Саме в період президентства Л. Кучми роль Києва істотно зростає і у внутрішній політиці, що відбувалося паралельно з провінціалізацією колишніх центрів політичної активності — Львова, Донецька і Харкова.

Одночасно збільшується політична вага власне київських елітних груп, яких зазвичай називають столичними. Ці елітні групи не мали тісного «земляцького» зв'язку з будь-яким регіоном країни і його регіональною елітою.

З 1991 до 2006 роки вплив регіонального чинника на формування складу політико-управлінської еліти (перш за все, парламентської когорти) мав тенденції до зростання.

Донецька регіональна група посіла ключові посади у виконавчій владі в 2002–2004 рр., потім, восени-взимку 2004–2005 р., прогнала боротьбу за центр, але у 2006 р. взяла реванш — що, в свою чергу, не задовольнило представників інших елітних груп,

які задля ревізування підсумків виборів 2006 р. ініціювали й «протиснули» проведення дочасних виборів у вересні 2007 р.

Таким чином, політичну ситуацію до і після виборчих кампаній (президентської 2004 р., та парламентської 2006–2007 рр.) визначає конфлікт регіональних еліт у боротьбі за центр. Усе це свідчить про зростаючу роль регіональних еліт у внутрішньополітичному житті країни [7, с. 224–229].

За підсумками виборів Президента України у 2010 році до влади прийшов лідер Партії регіонів В. Янукович і разом з ним прийшла численна «команда» донецьких керівників (дехто говорить навіть про донецько-луганський клан, ключові позиції якого перебувають в руках Р. Ахметова та В. Януковича). Саме ця дволідерність у Партії регіонів спричиняє деякі внутрішньопартійні розколи та межі лояльності.

Теоретично є два механізми формування еліт: відкритий і закритий. Відкритий шлях (механізм) формування еліти діє на широкій соціальній базі через використання засобів штучної і природної селекції. При цьому важливо мати державну і позадержавну (громадську) процедуру селекції (відбору і виховання) еліти, оскільки природні, стихійні механізми селекції найталановитіших та ефективних громадян у різних сферах життя мають дуже низький коефіцієнт корисної дії. Співвідношення штучних (в позитивному значенні) і природних, стихійних механізмів залежить від сутнісних характеристик суспільства: економічного і політичного ладу, рівня демократії, якості законодавства, традицій, релігій. Чим більш цивілізоване і організоване суспільство, тим більше уваги воно приділяє селекції еліти.

Важливе місце при цьому займають процедури формування політичної еліти, з якої потім рекрутуються кадри для законодавчої, виконавчої, судової влади, інформаційних і виховних систем, консультативних служб. Дослідити ці процедури і керувати ними — означає розуміти і регулювати процеси включення людей в політику, розподілу їх на державні і громадські посади, знати, хто і як робить політичні кар'єри.

Закритий шлях (механізм) формування еліти базується на привілеях верстви, групи — наприклад, дворянства, духовенства. Це, по суті, означає відтворення еліти на вузькій соціальній базі, що веде до деградації еліти [5, с. 40–42].

Відбір до еліти з метою її поповнення і формування здійснюється шляхом рекрутування. На рекрутування еліти впливає

низка чинників, таких як: соціальне походження, освіта, кваліфікація, зв'язки в суспільстві, політична кон'юнктура.

Хід рекрутування є складним і неоднозначним процесом багатфакторного просування каналами й мережами зв'язків до вищих поверхів владної ієрархії. Один з дослідників цього процесу, професор Чиказької школи соціології і політики Богдан Герасимів, пропонує узагальнену модель рекрутування еліти в сучасному суспільстві. Він стверджує, що ця модель може бути застосована як до західних, так і до перехідних суспільств. Її перевагою є багатфакторність і системність конструкції. Особливість його підходу пов'язана з акцентами на соціальні мережі і політичні ресурси. Кожне суспільство пропонує свою структуру політичних можливостей, форми організаційного приєднання, свої критерії відбору професійних ролей та статусів. Попри те, сукупність «підштовхуючих» і «витягуючих» чинників рекрутування і логіки просування елітними мережами є універсальними для сьогодення.

Польський дослідник Яцек Васілевські поділяє чинники «введення» в еліту на: меритократичні (освіта, професійні навички, виконавчість); патронажні (входження в номенклатуру, особисті зв'язки); аскриптивні (стать, батьківське оточення, місце проживання, соціальне походження) [9, с. 269–270].

Російська дослідниця Ольга Криштановська розподіляє перебування в еліті на три основні фази: інкорпорація, тобто процес входження до еліти; ротація, процес переміщення всередині політичної системи; експропріація, процес виходу з еліти.

Процес інкорпорації відбувається в сучасних суспільствах різними способами, але головними шляхами серед них є призначення та вибори [10].

Ці два механізми спричиняють неоднорідність політичної еліти й дозволяють виділяти в її структурі дві взаємозалежні спільності:

- по-перше, ті, просування яких до еліти відбувається шляхом виборів (президенти, депутати всіх рівнів, лідери політичних партій). Таку соціальну спільність можна назвати політичною елітою у вузькому сенсі;

- по-друге, ті, які потрапляють до складу елітної спільності шляхом призначення (міністри, інші чиновники, які очолюють управлінські структури державної влади).

Як найбільш змістовну, на наш погляд, дефініцію терміна «політико-управлінська еліта» можна запропонувати таку: це чиновники вищої ланки, які володіють формальною владою в організаціях

та інститутах, займаються політичним управлінням і встановлюють правила організації життя в суспільстві.

Структура політико-управлінської еліти також неоднорідна. В її структурі необхідно розмежувати службовців середніх ланок державної влади та тих, хто посідає найвищі позиції в системі політичного управління державою. Особлива значущість найвищих позицій у структурах державної влади для функціонування всього суспільства передбачає і особливу увагу до якості людей, які посідають ці позиції, їх особливу відповідальність та вміння відповідати соціальним очікуванням [4, с. 28–29].

Формування політико-управлінської еліти є першочерговим завданням для будь-якої держави, особливо для посткомуністичних держав. Цей процес є тривалим, навіть за сприятливих умов він може відбуватися протягом десятиліть. Радикальні зміни останнього часу в Україні, які багато вчених називають революційними, неминуче потребують зміни політичної еліти.

В Україні завжди існувала проблема національної політичної еліти, здатної розв'язувати складні державотворчі завдання у конкретній історичній ситуації. За висновками А. Пахарева, в Україні поки що правляча верхівка виступає як формальна політична еліта, відповідаючи лише окремим якісним рисам цього поняття [11, с. 353–358].

Варто зазначити: по-перше, Україна поки що не має цілісної та ефективної політико-управлінської еліти, яка відповідала б загальнонаціональним інтересам, конкретно-історичним умовам, традиціям і менталітету народу; по-друге, українське суспільство ще не визначилося остаточно з концептуальними засадами подальшого суспільно-політичного розвитку, що не дає можливості вищим владним структурам та політико-управлінській еліті країни розробити й ефективно здійснювати соціально-економічні перетворення; по-третє, у суспільстві наявна тенденція до посилення соціального напруження, її головне протиріччя пролягає по осі «бідні–багаті». Подальше зубожіння більшості населення на тлі надзвичайного збагачення незначного прошарку негативно впливатиме на соціальну базу підтримки дій політико-управлінської еліти.

Механізми формування еліти та шляхи її входження в органи законодавчої влади належать до ключових питань, які визначають розвиток держави як на сучасному етапі, так і в подальшій перспективі. Від того, як цей процес проходитиме, залежатиме

склад еліти та соціальний зміст управління, що здійснюватиме політична еліта.

1. Крюков О. Про визначення поняття політико-управлінська еліта // Вісник НАДУ. — 2005. — №1.
2. Якубовський О. П., Приходченко Л. Л. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні. — Одеса: ОФ УАДУ, Оптимум, 2001.
3. Рудич Ф.М. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. — К.: Парламентське вид-во, 2010.
4. Див.: Крюков О.І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія. — К.: Вид-во НАДУ, 2006.
5. Див.: Журавський В. С. та ін. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. С. Журавський, О. Ю. Кучеренко, М. І. Михальченко. — К., 1998. — С. 20.
6. Див.: Токовенко В. В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: Монографія. — К.: Вид-во УАДУ, 2001.
7. Див.: Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: Навч. посіб./ Національна академія державного управління при Президенті України, Українське товариство сприяння соціальним інноваціям; Ред. кол.: Є.А.Афонін (голова), Ю.С.Ганжуров, В.В.Лісничий, О.В.Радченко. — К.: Парламентське вид-во, 2008.
8. Див.: Касьянов Г.В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія // Український історичний журнал. — 2009. — №1 (148).
9. Див.: Мандзій Л.С., Дащаківська О.Ю. Політична еліта: історія та теорія: Навчальний посібник. — Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009.
10. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — М.: Захаров, 2005.
11. Крюков О. Розвиток політико-управлінських еліт у посткомуністичному просторі // Вісник НАДУ. — 2005. — №4.